

אסתר בנבסה

היהדות העות'מנית בין התמערבות לציונות 1920-1908

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

אסתר בנבסה

היהדות העות'מנית
בין התמערבות לציונות
1920-1908

אסתר בנבסה

היהדות העות'מנית
בין התמערבות לציונות
1920-1908

תרגם מצרפתית
מאיר ישראל

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

Esther Benbassa

*Le judaïsme ottoman
entre occidentalisation et sionisme 1908–1920*

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), פרופ' מרדכי ברויאר, פרופ' יעקב ברנאי
צבי יקותיאל, פרופ' מרים ירדני, פרופ' יום־טוב עסיס, פרופ' יוסף שלמון
מרכזת המערכת: מעין אבינרי־רבהון

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע

משרד התרבות הצרפתי – מחלקת הספר והקריאה

Ouvrage publié avec le concours de la Direction du Livre
et de la Lecture du Ministère français de la Culture

מסת"ב 8-109-227-965 ISBN

מספר קטלוגי 185-376 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שור לתולדות ישראל, תשנ"ז

© Copyright by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

Printed in Israel, 1996

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב ועימוד: מרכז ולמן שור

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף־חן') בע"מ

כולם בירושלים

לזכר אבי יעקב בנבסה
ולזכר אברהם סיבה

תוכן העניינים

9	שלמי תודה
11	מבוא
14	פרק ראשון: מעידן הרפורמות למהפכת 'התורכים הצעירים'
34	פרק שני: ראשיתו של שלטון
56	פרק שלישי: גורלה של ריאורגניזציה קהילתית
77	פרק רביעי: העיתונות בשירות הגורמים הפוליטיים
102	פרק חמישי: היערכות קבוצות הלחץ
128	פרק שישי: דו־קיום בלתי אפשרי
151	פרק שביעי: פוליטיקה פעילה
175	פרק שמיני: רגיעה זמנית: קונסנזוס קהילתי ומפעל סיוע
186	פרק תשיעי: מבחן הכוח
213	פרק עשירי: נסיבות חדשות, אסטרטגיות חדשות
243	סוף דבר
251	רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים
255	ביבליוגרפיה
283	מפתחות

שלמי תודה

החיבור הנוכחי, גירסה מעובדת ומתומצתת במידה ניכרת של עבודת הדוקטור (Doctorat d'Etat) שלי, אשר הוגשה בסורבון ביוני 1987, חייב רבות לכל אלה שליוו את תהליך ההבשלה האיתית שממנו צמח, או אף נתנו יד לתהליך זה.

רב־תודות לפרופ' לואי באזין מאוניברסיטת פריז III, שהיה המדריך האישי שלי, על האהדה ותשומת הלב המרובה שגילה תמיד כלפי תוכניתי; לפרופ' אהרון רודריג, פרופסור־חבר באוניברסיטת סטאנפורד, קליפורניה, על השיחות הערות, והנלהבות לעתים, שכמה מן הדפים הבאים היו עילתן; לד"ר ז'אן־כריסטוף אטיאס, חוקר בכיר ב־C.N.R.S., שהיה תמיד מוכן לקרוא את כתב היד, ואשר עצותיו סייעו לי תכופות בתחום הסגנון והעריכה.

כמו כן אני אסירת תודה לכל אלה שאיפשרו לי להגיע אל המקורות השונים שבהם השתמשתי, בין היתר, למר ז'ורז' וייל, בזמנו אוצר ספריית כ"ח בפריז, לגברת איבון לזין, ספרנית במוסד זה, ולכל סגל הספרייה; למר יורם מיורק ולגברת שרה פלמור, וכן לעמיתיהם בארכיון הצינוני המרכזי; למר רוברט אטאל ועמיתיו בספריית יד בן צבי; לעובדים בארכיוני משרד החוץ הצרפתי, משרד המלחמה ומשרד הצי בוונסן (Vincennes) ובספרייה לתיעוד בינלאומי בן זמננו (BDIC) בנאנטר; לגברת מריה קייפרט מן ה־Auswärtiges Amt בבון; לעובדי הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי והספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים; לגברת חנה סינאואר, עובדת הארכיון באגודת בני ברית בווינגטון; וכן לכל אלה אשר הקלו (במידת האפשר) את גישתי לספריות באיסטנבול.

עלי לציין גם את הסיוע שהושיטה לי קרן הזיכרון לתרבות יהודית (ניו־יורק), וכן את עזרתם של ה־C.N.R.S. ושל המוסד ללימודים תורכיים (שנוהל אז בידי פרופ' באזין ופרופ' המילטון), אשר ארחוני במשך שנתיים, כדי שאוכל לסיים את עבודת הדוקטור. תודתי נתונה גם למרכז רולאן מונייה (פריז־סורבון), וכן למנהליו, בזה אחר זה, פרופ' פרנסואה קרוזה ופרופ' ז'אן־פייר בארדה, על התמיכה שהם מעניקים לי מזה כמה שנים.

ולבסוף, אין ספק שהחיבור הנוכחי לא היה רואה אור ללא אהדתם ועידודם של כמה מעמיתי הישראלים וללא ההתלהבות והכישורים של מר צבי יקותיאל וכל צוות העובדים במרכז זלמן שזר ושל המתרגם מר מאיר ישראל.

מבוא

המאה ה־19 הייתה תקופת מעבר בשביל היהדות הספרדית בקיסרות העות'מנית. היחלשותה ההדרגתית של הקיסרות והצטמצמותה, ההשפעה הגוברת של המעצמות האירופיות והתעוררות השאיפות הלאומיות הביאו בתקופה זו עצמה להתהוות מערך חדש במרחב התיכון, המתאפיין בהופעת מדינות לאום צעירות, וכתוצאה מכך בפיצולו של המרחב התרבותי (Kulturbereich) היהודי־ספרדי. ממלכת יוון קמה ב־1830, אף שסלוניקי (במקדוניה), המרכז היהודי־הספרדי הגדול, תישאר במסגרת הקיסרות עד 1912. הסכם ברלין (יולי 1878), שנחתם לאחר המלחמה התורכית־רוסית (1877–1878), שירטט מחדש את הגבולות בבלקן. הקיסרות נוסלה מחלק גדול ממחוזותיה האירופיים, שבהם ישבו אוכלוסיות של יהודים ספרדיים שהגיעו לאחר גירוש ספרד. הוכרה רשמית עצמאותה המלאה של סרביה (בפועל הייתה עצמאית מאז 1830). בולגריה הגדולה, שקמה בעקבות הסכם סאן סטפאנו (מרס 1878), חולקה לשלושה חלקים: החלק הצפוני הפך לאוטונומי, אך בסוברניות עות'מנית; חלקה המרכזי היה למחוז אוטונומי למחצה (רומליה המזרחית לא סופחה סופית לבולגריה אלא ב־1885); חלקה הדרומי הוחזר לשלטון עות'מני ישרי. בוסניה־הרצגובינה, שבה מצוי היה המרכז היהודי־ספרדי החשוב של סרייבו, עיר שכונתה בשם "ירושלים הקטנה", נכבשה ב־1878 בידי אוסטרו־הונגריה, שלבסוף, ב־1908, סיפחה אותה לתחומה.

תהליך זה עתיד היה להתגבר במאה ה־20. במהלך המלחמות הבלקניות (1912–1913) צורפה סלוניקי, "עיר ואם בישראל", ליוון; ערים נוספות עברו מיד ליד בהתאם לתוצאות המלחמה. מקדוניה חולקה בין בולגריה, יוון וסרביה. במלחמת העולם הראשונה פורקה הקיסרות מנכסיה, ותורכיה הנוכחית היא השריד האחרון שלה. בבלקן קמה "ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים" (ב־1931 תהיה ליוגוסלביה), ובה ישבו הן היהודים הספרדיים מן השטחים העות'מניים לשעבר והן האשכנזים מן השטחים שהיו לפנים בשלטון הבסבורגי. ארץ ישראל עברה לשלטון בריטי (1920).

הקמתן של מדינות לאום אלה לא שברה לחלוטין את אחדותה של היהדות הספרדית. עם זאת, תוך שמירה על השפה, המסורות והתרבות המשותפות, בשינויים אחדים, עתידים היהודים הספרדיים מעתה ואילך להשתלב בהתפתחותן של המדינות השונות שבהן ישבו ולהסתגל לנסיבות המקומיות. תהליך המודרניזציה שהתרחש במדינות לאום אלה, הזכויות שהוענקו בהן למיעוטים, יחסן של האוכלוסיות המקומיות אל היהודים,

מידת ההזדהות של היהודים עם האידאולוגיה של השליטים החדשים, סיבו של המשטר והדרכים שבהן בחר ללכת – כל אלה היו כמה מן הגורמים שהשפיעו על התפתחותן של קהילות אלה.

המאה ה־19, בעיקר החל מאמצעיתה, התאפיינה גם בתהליך של מודרניזציה שהיה למעשה זהה לתהליך של התמערבות, והוא נתן אותותיו בקהילות אלה. ההתמערבות חדרה לכל התחומים, למן החינוך ועד הספרות. תהליך חדש זה והתגובות המקומיות לאידאולוגיות שבאו מן החוץ הולידו מאבקים בלתי נמנעים. ההתרחשויות בערים כאיסטנבול וסלוניקי, שבתחילת המאה ה־20 עדיין היו מצויות בלב לבו של המרחב התרבותי היהודי־ספרדי שבשלטון עות'מני, משקפות מתחים אלה, שאחד העיקריים שבהם נבע מן הפוליטיזציה (במובנה המודרני) של החיים הקהילתיים, פן נוסף של ההתמערבות שנאכפה מגבוה.

התקופה שנמשכת משנת 1908 ועד לשנת 1920 היא שלב ביניים בתולדות היהדות העות'מנית, בין סוף האבסולוטיזם התאמידי (1876–1909) לבין ערב כינונה של הרפובליקה התורכית (1923). היא מבשרת, בעת ובעונה אחת את ההתפתחות חדשה, שבאה בעקבות המהפכה השקטה שחוללו 'התורכים הצעירים' ביולי 1908, ואת עידן הפוליטיזציה הגלויה. היהודים גם הם מסתגלים לשינויים אלה, והם עצמם עוברים תהליך של פוליטיזציה. בכך תופסת תקופה זו מקום חשוב בתולדות היהדות הספרדית והעות'מנית. עתה החלו הכוחות הסמויים לפעול, והקבוצות הפילנטרופיות או הפוליטיות שפעלו בזירה הקהילתית נערכו והתארגנו כקבוצות לחץ של ממש. קבוצות אלו החלו במהרה להיאבק ביניהן, כשכל אחת מגינה על האידאולוגיה ועל האינטרסים שלה. הנסיבות הלאומיות והבינלאומיות השפיעו גם הן על חייה הפוליטיים של הקהילה. לא היה ביכולתה, גם אם בעל כורחה, להישאר לגמרי בצד.

המרחב הפוליטי הלגיטימי היחיד של היהודי העות'מני היה המרחב של קהילות. מרחב זה, שהיה מוגבל ותיפקד בדרך אוליגרכית, לא הציע סיכויים רבים למי שביקש להגיע לעמדות שלטוניות. אלה שהשלטון הקהילתי היה בידם שמרו עליו בקנאות, מה גם שעמדה שלטונית נחשבה, בדרך כלל, לגושפנקה למעמד החברתי הגבוה שאליה הגיע הנכבד היהודי. מעצם המבנה שלה לא סבלה המערכת האוליגרכית פלורליזם פוליטי, ומכאן חריפותן של המחלוקות, שחרגה תכופות מעבר למשקלן הממשי של השאלות הנידונות.

כהונתו של חיים נחום, שהיה הוא עצמו תוצר וחסיד של ההתמערבות, ושהשתייך לאחת מקבוצות הלחץ שפעלו בזירה הקהילתית, היא חלק מתקופה זו של פוליטיזציה מוגברת בקרב היהדות העות'מנית. בהכרח היה הוא עצמו לפוליטיקאי במובן המודרני של המילה. הוא היה תופעה חדשה, רב ראשי ופוליטיקאי, הסוגף את כל האש הציבורית, המכוונת כנגד קבוצת הלחץ שאליה השתייך. יתרה מזו; חיים נחום יהיה

הרב הראשי הרשמי (חכם באשי) הראשון והאחרון של הקיסרות העות'מנית לאחר פרסומה של החוקה האורגנית ב־1865. השנים 1908–1920 יהיו, כמו כן, שנים של אי־שקט ודינמיות, פוליטית לפחות, בטרם יחל עידן הדממה במדינת לאום בלתי סובלנית.

התקופה הנידונה מתאפיינת גם בכניסתה של הציונות, פרי המודרניזציה בעולם היהודי, אל הזירה הקהילתית, כקבוצת לחץ העומדת מול הקבוצות האחרות. עם כינונה של הרפובליקה, החלה הציונות לפעול במחתרת.

איסטנבול, כמקום מושבה של הרכנות הראשית וכבירת הקיסרות, הייתה הזירה העיקרית של פוליטיזציה זו, וקהילתה בלטה כגורם הפעיל הראשי. ההיסטוריה הפוליטית של קהילה מרכזית זו של היהדות העות'מנית, במגעיה עם היהדות במחוזות ועם יהדות אירופה, ובהתמודדותה עם הלאומיות היהודית, היא עניינו של ספר זה.

היהדות העות'מנית בין התמערבות לציונות

התקופה 1908-1920 היא שלב ביניים בתולדות היהדות העות'מנית, בין סוף האבסולוטיזם החאמידי (1876-1909) לערב כינונה של הרפובליקה התורכית (1923). תקופה זו מבשרת התפתחות חדשה, שבאה בעקבות המהפכה השקטה שחוללו 'התורכים הצעירים' ביולי 1908. גם היהודים מסתגלים לשינויים אלה, והם עצמם עוברים תהליך של פוליטיזציה.

המרחב הפוליטי הלגיטימי היחיד של היהודי העות'מני היה המרחב של קהילתו. אלה שהחזיקו בשלטון הקהילתי שמרו עליו בקנאות, מה גם שעמדה שלטונית נחשבה, ככלל, כגושפנקה למעמד החברתי הגבוה שאליו הגיע הנכבד היהודי. מעצם המבנה שלה לא סבלה המערכת האוליגרכית פלורליזם פוליטי, ומכאן חריפותן של המחלוקות, שחרגו תכופות מעבר למשקלן הממשי של השאלות הנידונות.

כהונתו של הרב הראשי הרשמי (חכם באשי) חיים נחום היא חלק מתקופה זו של פוליטיזציה מוגברת בקרב היהדות העות'מנית. הוא היה רב ראשי ופוליטיקאי, וספג את כל האש הציבורית, שכוונה כנגד קבוצת הלחץ שאליה השתייך.

התקופה הנידונה מתאפיינת גם בכניסתה של הציונות אל הזירה הקהילתית כקבוצת לחץ העומדת מול הקבוצות האחרות. עם כינונה של הרפובליקה, החלה הציונות לפעול במחתרת.

איסטנבול, כמקום מושבה של הרבנות הראשית וכבירת הקיסרות, הייתה הזירה העיקרית של האירועים. ההיסטוריה הפוליטית של קהילה מרכזית זו – במגעייה עם היהדות במחוזות ועם יהדות אירופה ובהתמודדותה עם הלאומיות היהודית – היא עניינו של ספר זה.

על העטיפה: איסטנבול על גדות הבוספורוס

דאנקוד 185-376